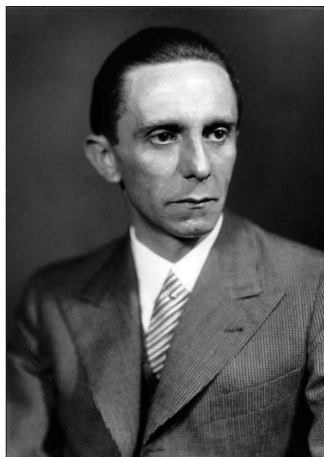

Joseph Goebbels (1897-1945)

– en politisk karriere

I foråret 2013 arrangerede Det Kongelige Bibliotek en foredragsrække under titlen “Kontroversielle politikere i det 20. og 21. århundrede” og inviterede her en række danske historikere til at præsentere deres forskning. Foredraget om Hitlers propagandaminister Joseph Goebbels bringes her i en lettere revideret udgave.

*aflektor, cand.mag. Karl Christian Lammers,
Saxo-Instituttet, Københavns Universitet*

Joseph Goebbels (1897-1945) var fra 1930 propagandaleder for NSDAP – “det nationalsocialistiske tyske arbejderparti” – og blev i marts 1933 propagandaminister i nazisternes Tredje Rige frem til dets undergang i april-maj 1945. Baggrunden for denne artikel er, at jeg for nogle år siden skrev en biografi om denne højst kontroversielle skikkelse i Tysklands og Europas historie før 1945.¹

Da jeg blev opfordret til at skrive biografien, stillede jeg mig noget tøvende over for, hvad der først forekom mig at være en ret uoverskuelig opgave. Jeg lod mig imidlertid overbevise, først og fremmest ud fra den opfattelse, at Joseph Goebbels i mine øjne er den måske mest interessante blandt de førende nazistiske ledere og dermed en nøgle til at forsøge at forklare nazismen.²

Men hvorfor var han interessant? Det kunne han hævdes at have været af flere grunde:

For det første var han i flere henseender en utypisk nazist. Han tilhørte ikke gruppen af de såkaldte “gamle kæmper”, altså de, der havde deltaget i verdenskrigen og været med fra NSDAP’s tidlige

“svære” kamptid op til kupforsøget i 1923. Han var først kommet til, da nazismen igen havde etableret sig. I modsætning til de “gamle kæmper” var han en intellektuel (akademiker med doktorgrad, journalist og digter), der også var sig sin – historiske – rolle bevidst. Dermed kunne han siges at være indgang til at sige noget om, hvad der fik intellektuelle (og andre) til at falde for Hitler og hans nazisme. Goebbels var som menneske heller ikke typisk nazistisk: som lille, spinkel og handicappet svarede han ikke til det nazistiske mandsideal, og han var udelukket fra flere aktiviteter som sport og militærtjeneste.

For det andet kunne han på den anden side måske siges at være den typiske nazist. Med sit engagement legemliggjorde han selve kernen i nazismen, nemlig den urokkelige tro på sin Fører og sit geni Hitler og den utrættelige indsats for det nazistiske projekt lige til det sidste, da andre som Hermann Göring og Heinrich Himmler faldt fra og svigtede.

Og for det tredje var han også interessant som følge af, at han, der var meget skrivende og reflekterende, prøvede at lægge sin historie til rette for eftertiden,

*Foto: Heinrich Hoffmann.
Bundesarchiv/Wikimedia Commons.*

idet han med sine dagbøger, der dækker årene fra 1923 til 1945, fremlagde sin version af nazismens historie og gav indtryk af, hvad nazismen og dens egentlige kerne bestod af.

I foråret 1945 lod han sine dagbøger affotografere i tre eksemplarer og deponerede dem på forskellige hemmelige steder. De blev dog fundet af russerne og bragt som krigsbytte til Moskva, men først efter Sovjetunionens fald i 1991 indrømmede russerne dagbøgenes eksistens og gik med til at lade dem udgive i deres helhed. Dagbøgerne, der i alt tæller godt 15.000 sider, er fra 1994 udgivet i 30 bind.³ Dagbogsværket, som jeg har benyttet som vigtig kilde, formidler billedet af en selvoptaget og selvhøjtidelig narcissist, der til sidst endda gik mere op i at redde sine dagbøger end sine seks børn.

Med min biografi har jeg forsøgt at skildre og forklare den rolle og betydning som Goebbels spillede i det Tredje Rige. Og det er min opfattelse, at Goebbels ved at bidrage til konstruktionen og etableringen af den såkaldte "Hitlermyte" eller "Førermyte" – altså billedet af eller myten om Hitler som den overmenneskelige fører og frelser – bidrog til at sikre Hitlers magtstilling og det nazistiske regime. Hitlermyten blev en slags kit, der ikke bare fascinerede, men samtidig bandt tyskerne til Hitler, og dermed bidrog den til at sikre regimet stabilitet og opbakning langt hen i krigen.

Hitlermyten sikrede ikke Hitler magten, men den var med til at skaffe Hitler og regimet en opbakning, ja en slags legitimitet hos det tyske folk, der holdt sig næsten til krigens slutning. For det nazistiske diktatur var et diktatur med stor folkelig støtte, et såkaldt "Zustimmungsdiktatur", altså "tilslutningsdik-

tatur", hvorved det adskilte sig fra andre diktaturer.⁴

Men: Hitlermyten var en konstruktion, der ikke svarede til virkeligheden og heller ikke til Hitler som person. Der kan bare henvises til meddelelsen om Hitlers død d. 1. maj 1945, hvori det blev sagt, at "vor Fører Adolf Hitler, der til sidste åndedrag kæmpede mod bolsjevismen, er faldet for Tyskland".⁵ At Hitler havde taget sit eget liv, skulle tyskerne ikke have at vide.

Hitlermyten var konstrueret på samme måde, som Goebbels iscenesatte og konstruerede virkeligheden under nazismen og i lang tid gjorde den troværdig. Det spørgsmål, som jeg også har rejst i min biografi og forsøgt at give et svar på er, hvorfor Goebbels' forehavende langt hen må siges at være lykkedes.

Goebbels' liv og karriere

Joseph Goebbels blev født 1897 i Rheydt i Rhinlandet, og han fik som barn – vist nok som følge af sygdom – et fysisk handicap, en klumpfod, der gav ham en haltende gang. Det gjorde ham til lidt af en outsider. Han blev student i 1917, derefter foretog han studier ved forskellige tyske universiteter, som han afsluttede i 1921 med at blive dr.phil. på en litteraturhistorisk afhandling ved universitetet i Heidelberg.

Det lykkedes ham ikke at finde noget akademisk eller journalistisk arbejde, men han gik som arbejdsløs 1924/25 ind i politisk aktivitet, og blev en del af den såkaldte Strasser-fløj inden for nazismen, men et møde med Adolf Hitler i 1926 fik ham til at engagere sig helt for føreren selv.

I 1926 sendtes han som Gauleiter⁶ til Berlin for at vinde den "røde by" for

nazismen. Trods en energisk indsats lykkedes det ham dog ikke at vinde Berlin. Men fra 1928, da han blev indvalgt i Rigsdagen og i den preussiske Landdag, begyndte hans egentlige politiske karriere. I 1930 udnævntes han til *Reichspropagandaleiter* i NSDAP, og han kom til at spille en fremtrædende rolle i forbindelse med NSDAP's stærke fremgang ved valgene fra 1930 og frem.

Han blev i 1931 gift med Magda Quandt, og med hende fik han i alt seks børn, hvis navne alle begyndte med 'H' efter idolet Hitler.

Efter magtovertagelsen blev han i marts 1933 udnævnt til minister for folkeoplysning og propaganda og fik dermed kontrol med offentlighed, medier og kultur i Det Tredje Rige. Han ensrettede sit ressort i nazistisk forstand. Han fik endvidere afgørende betydning for etableringen af det såkaldte "jødiske spørgsmål", altså påstanden om, at jøderne udgjorde et særligt problem, og for regimets antisemitiske propaganda.

Under krigen blev det hans rolle at formidle regimets krigsfortælling og søge at overbevise det tyske folk om nødvendigheden af at kæmpe til det sidste i det, som nazisterne fremstillede som en krig for Tysklands overlevelse.

Goebbels søgte med sin berygtede tale af 18. februar 1943 om 'den totale krig' at få mobiliseret alle ressourcer til krigsførelsen, hvilket han fik beføjelser til, da han i 1944 udnævntes til 'Rigsbefuldmægtiget for den totale krigsindsats'.

Højdepunktet i hans karriere kunne siges at være kommet d. 30. april 1945, da han efter Hitlers død udnævntes til ny rigskansler – dagen inden, han selv begik selvmord.

Goebbels' politiske karriere

Selv om han var intelligent, dygtig og veluddannet, lykkedes det ikke Goebbels at gøre karriere i det civile liv inden for de områder, han havde interesse for, dvs. hverken som akademiker, digter eller journalist. Som for mange andre samtidige blev politik hans chance, og han syntes inspireret af det, der foregik i Bayern (den "nye sol i syd"⁷), hvor Hitler og NSDAP med revolutionære midler kæmpede om magten. Han var dog selv begyndt politisk, før han mødte Hitler, nemlig i Ruhr-området, hvor han i 1924 tilsluttede sig nogle såkaldt *völkische*⁸ grupper, der fungerede som dækorganisationer for den forbudte nazisme. Det førte ham til den egentlige nazisme, som tiltrak med sine revolutionære socialistiske ideer, og han kom til at tilhøre partiets venstrefløj omkring brødrene Gregor og Otto Strasser.

Men det blev det tætte forhold til Adolf Hitler, der blev omdrejningspunktet ikke bare i hans politiske karriere, men også for hans rolle: Goebbels var i begyndelsen ikke ukritisk over for Hitler, men faldt for ham, efter at de mødtes i 1925. Det har han gengivet i sine dagbøger, hvor han skrev følgende:

"Den mand har alt til at blive konge. Han er den kommende diktator". Og senere føjede han til, at med "den mand kan man erobre verden."⁹ Goebbels havde set, at Hitler kunne blive noget stort, han kunne bruges til noget stort, og han var parat til at være *Trommler* (dvs. trommeslager) eller budbringer for Hitler. På sin side var også Hitler begejstret for den unge agitator og så ham som en dygtig propagandist.

Goebbels skulle dog først vise, at han kunne udrette noget for partiet, og han blev sat på en svær opgave i oktober

1926, da han som 29-årig blev udnævnt til Gauleiter i hovedstaden Berlin. Her stod nazisterne svagt og splittet, og det blev hans opgave at vinde "den røde by" for nazismen. Det var en svær opgave, som han søgte at føre ud i livet med en aktivistisk og voldelig politik, der flere gange bragte ham og partiet i vanskeligheder, også retsligt. Han fik taleforbud og dermed vanskeligheder ved at skaffe opmærksomhed og gøre NSDAP synlig i hovedstaden. Et middel hertil var hans egen avis, der som udtryk for hans aktivistiske linje bar navnet *Der Angriff*.

Der er overleveret en karakteristisk episode, der illustrerer Goebbels' politiske linje i Berlin: Otto Strasser, der var meget kritisk over for ham, har fortalt, hvordan han kritiserede Goebbels for både at komme for sent til sit første offentlige møde i Berlin og komme anstigende i en stor taxa. Sådan optrådte man ikke i det "røde" Berlin, hvor NSDAP søgte at vinde arbejdere og arbejdsløse. Goebbels svarede kontant: "Der tager De helt fejl, Strasser. Jeg skulle ikke have taget en taxa? Tværtimod. Hvis jeg kunne køre i to biler, ville jeg komme i to. Folk skal se, at firmaet kan vise sig frem. Og det skader ikke at komme for sent. Man skal altid gøre sig kostbar!"¹⁰

I hans optik var politik kamp, politisk og fysisk, men den var også iscenesættelse for at beherske offentligheden – som han havde sagt: "Den, der erobrer gaden, kan også engang erobre staten".¹¹ Og i et vist omfang kan det siges, at han faktisk fik NSDAP til at beherske offentligheden i Berlin, som en episode fra december 1930 illustrerer: I en af Berlins store biografer skulle filmatiseringen af Erich Maria Remarques roman *Intet nyt fra Vestfronten* have premiere. Denne anti-krigsfilm faldt

bestemt ikke i Goebbels' smag, og det lykkedes ham og hans *Sturmabteilung*¹² med demonstrationer, udsættelse af hvide mus i biografens sal og regulær vold at få taget filmen af plakaten og offentlige fremvisninger forbudt, da den med militærcensurens ord "skadede Tysklands omdømme i verden".¹³

Det lykkedes aldrig for Goebbels at vinde "det røde Berlin" for nazisterne – de to "røde" partier SPD (socialdemokrater) og KPD (kommunister) forblev frem til 1933 de største partier, og selv ved det sidste halvfrie rigsdagsvalg i 1933 opnåede nazisterne kun 31,3 % af stemmerne, mens de "røde" fik over 50 %. Alligevel havde Goebbels fået demonstreret, hvorledes en dygtig gennemført propaganda og agitation, også med brug af vold, kunne skabe opmærksomhed om nazismen. Det lykkedes trods alt at få øget NSDAP's stemmeandel i Berlin fra bare 1,4 % i 1928 over 14,7 % i 1930 til 31,3 % i 1933.¹⁴ På den baggrund var der en vis logik i, at han i april 1930 blev udnævnt til NSDAP's rigspropagandaleder med ledelsen af partiets valgkampagner som særlig opgave.

I de mange valgkampagner, der afvikledes fra 1930, lod han Hitler fremstille og markedsføre som Tysklands håb og frelser. Han satte en kolossal mobiliseringskampagne i gang – ved rigsdagsvalget i september 1930, der på rigsplan gav NSDAP et politisk gennembrud (en fremgang fra 2,6 % til 18,3 % af stemmerne), gennemførte partiet således over 34.000 valgmøder! – og det lykkedes NSDAP i voksende omfang at appellere til og mobilisere de kriseramte tyskere. Hans kampagner kulminerede i sommeren 1932, da godt 37 % af vælgerne

støttede NSDAP. Partiet var da blevet et rigtigt folkeparti, der appellerede til og fandt støtte hos alle politiske, sociale og erhvervsmæssige grupper.

Dette bidrog også til en folkelig mobilisering omkring Hitler, der kulminerede i kampagnen til rigspræsidentvalget i foråret 1932, hvor Hitler, der indtil da ikke havde været tysk statsborger, for første gang selv stillede op og tvang præsidenten Paul von Hindenburg ud i to valgomgange – omend Hindenburg dog genvandt posten. I denne kampagne overgik Goebbels endnu engang sig selv propagandamæssigt, bl.a. ved at lade Hitler bruge flyvemaskinen i valgkampagnen (under sloganet “Hitler über Deutschland”) og dermed få gjort ham allestedsnærværende som en frelser, der så at sige var steget ned fra himlen.

Goebbels som propagandaminister

Det lykkedes dog ikke nazisterne at vinde flertal blandt de tyske vælgere, før Hitler som bekendt fik overdraget regeringsmagten d. 30. januar 1933. Et flertal af tyskerne havde *ikke* valgt Hitler, det var “kun” et stort mindretal, der havde stemt på ham og nazismen.

Til sin egen store skuffelse fik Goebbels ikke tildelt nogen ministerpost i den ny regering. Det skyldtes formentlig, at han først skulle sørge for, at Hitler og NSDAP vandt det første rigsdagsvalg efter overtagelsen af magten. Selv om NSDAP d. 5. marts 1933 fik støtte fra knap 44 % af vælgerne, var det kun sammen med regeringspartneren DNVP (det tysknationale folkeparti), at nazisterne havde et flertal bag sig.

Minister blev han dog i midten af marts, da han fik overladt ledelsen af et nyt og til ham oprettet “Ministerium for

folkeoplysning og propaganda”. Det var et helt nyt ministerium, der understregede propagandaens rolle i Det Tredje Rige. Med dette ministerium fik han ikke bare kontrol over medierne (radio og aviser) og hele kulturområdet. Han søgte derefter at ensrette medierne, styre offentligheden og rette kulturen ind efter nazistisk smag, som det skete med sortlistning af “utysk litteratur”, udelukkelse af uønskede kulturfolk, udstillinger om “Entartete Kunst”, “Entartete Musik” osv. Ministerposten tildelte ham opgaven at vinde tyskerne for det nazistiske styre, mobilisere dem omkring det nazistiske projekt og konstruere virkeligheden i det nye rige, som nazisterne ønskede det.

Hvordan den opgave skulle tage sig ud, kan anskueliggøres med nogle eksempler:

- For det første søgte Goebbels at få nazisternes fører gjort også til *tyskernes* fører: Op til valget d. 5. marts 1933 blev Hitler præsenteret som “folkets kansler”. Og med ceremonien i Potsdam d. 21. marts 1933 (“Tag von Potsdam”), hvor Hitler mødtes med Hindenburg i en stort iscenesat symbiose, og hvor nazismen således blev forenet med det traditionelle Tyskland, kunne Hitler præsenteres som tyskernes fører.
- For det andet skulle propagandaen tjene til at skabe og fastholde illusionen om et *Volksgemeinschaft*, altså det særlige fællesskab mellem tyskerne og mellem dem og deres fører. *Volksgemeinschaft*, der baserede sig på inklusion af de “rigtige” tyskere og eksklusion af de “andre”, udfoldede sig offentligt bl.a. i form af store massearrangementer, der ledsagede den såkaldte nazistiske kalender,

hvor tyskerne flokkedes om Hitler: fra magtovertagelsen d. 30. januar over Hitlers fødselsdag d. 20. april og *Reichsparteitage* i Nürnberg til minde-marchen i München d. 9. november til minde om de faldne fra den mislykkede opstand i 1923. Hvorvidt ideen om Volksgemeinschaft blev en realitet er omdiskuteret, i alt fald synes det at have udviklet sig til en slags social praksis, der knyttede tyskerne til regimet og Hitler.¹⁵

- For det tredje var det Goebbels, der med sin propaganda konstruerede det såkaldte “jødiske spørgsmål”, altså forestillingen om, at jøderne i Tyskland udgjorde et særligt problem, som det var afgørende at løse. Det lykkedes at få de fleste tyskere til at acceptere, at der fandtes et “jødisk spørgsmål” og dermed affinde sig med, at de tyske jøder diskrimineredes. Dermed satte han spørgsmålet om jødernes eksistens i Tyskland på dagsordenen. Goebbels, der selv var glødende antisemit, bidrog dermed til en stadig voksende offentlig og legal diskriminering af de tyske jøder, en politik som han som Gauleiter i Berlin energisk søgte at få gennemført.
- Og for det fjerde fik propagandaen fra 1939 tildelt en særlig rolle i forbindelse med Tysklands erobringerkrige. Ikke bare skulle den over for den krigsvægende tyske befolkning fremstille de krige, som Tyskland havde indledt, som forsvarskrige. Den skulle samtidig videregive det billede af krigen, at det gik Tyskland militært godt ved fronten. Især ugerevyen *Wochenschau* tjente dertil. Det lykkedes, så længe Tyskland havde militær succes. Men det blev vanskeligt fra slutningen af

1942, da propagandaen skulle forsøge at forklare problemerne ved fronten og i sidste instans nederlaget og kapitulationen ved Stalingrad i januar 1943. Længe holdt propagandaen fast ved, at tyskerne stod umiddelbart foran sejren. Da nederlaget var en realitet, blev det Goebbels’ opgave at forklare den fejlagtige propaganda og stilisere værnemagtens kapitulation til soldaternes heroiske kamp mod overmagten. Propagandaens sidste virkelighedskonstruktion var skrønen om Hitlers død: at Hitler var faldet i kampen mod bolsjevismen.

Goebbels indtog således en central rolle i skabelsen af det billede eller den illusion, der omgav Hitler og Det Tredje Rige, og som knyttede tyskerne til Hitler og regimet. Det var selvfølgelig kun den ene side af nazisternes magt over tyskerne. Regimets terror og undertrykkelse var selvkært en lige så uundværlig side.

Goebbels kom personligt i store vanskeligheder, da han selv så at sige brød noget af den nazistiske illusion: Hans egen store familie med Magda Quant blev fremstillet som en slags mønsterfamilie, men hans elskovsaf-fære med den tjekkiske skuespillerinde Lida Baarowa kom til at true hans karriere og magtposition. Affæren ydmygede ham, og han blev af Hitler tvunget til at vælge familien (og karrieren) frem for, hvad han selv beskrev som sin store kærlighed. Han måtte derefter kæmpe sig tilbage til indflydelse, og heldigt for ham fik han med Hitlers krig til opgave at fremstille og forklare krigen som forsvarskrig og dermed søge at mobilisere tyskerne, ikke mindst psykologisk.

Da Hitler som følge af, at det fra 1941 begyndte at gå militært tilbage ved fronten, trak sig mere og mere tilbage fra offentligheden og søgte at undgå mødet med sit folk, fik Goebbels en ny opgave, nemlig at repræsentere Hitler og regimet i offentligheden og agere som hans talerør. Igen gik han energisk i gang med opgaven. Ikke bare var han den eneste i den nazistiske ledelse, der tog til de i luftkrigen bombede byer og således udtrykte solidaritet med de mange bomberamte tyskere. Men det blev også ham, der i februar 1943 måtte forklare nederlaget og kapitulatonen ved symbolbyen Stalingrad, og i sin berømte tale om “den totale krig” d. 18. februar 1943 skulle han forsøge at mobilisere tyskerne til den afsluttende kamp, som han mere og mere stiliserede som en kamp om undergang eller overlevelse for Tyskland. Til det sidste forsøgte han at overbevise de mere og mere modfaldne tyskere om, at krigen *ikke* var tabt. I den sidste leder “Modstand for enhver pris” i sit tidsskrift *Das Reich* fra d. 22. april 1945 – der ikke nåede at udkomme – opfordrede Goebbels til ubetinget og total kamp. Fortrøstningsfuldt fortalte han de tyske læsere: “Jeg tror på, at historien har en mening. Denne tro kan ikke ødelægges af den ulykke, der har ramt os. Jeg er sikker på, at Føreren vil finde en udvej af dette dilemma og at kun på den måde kan den mening, som krigen tilsyneladende har mistet, blive genskabt [...] Afgørelsen på krigen vil først falde et sekund før tolv.”¹⁶

Der er meget, der tyder på, at Goebbels i de sidste krigsår blev mere kritisk over for Hitler og især over for dennes manglende evne til at træffe beslutninger. “Hvis jeg var fører” var en formulering han i dagbogen brugte i forbindelse med

Hele familien Goebbels samlet nytårsdag 1944. Bagest står Harald Quandt, søn af Magdas første ægteskab. Som den eneste på billedet overlevede han krigen. Bundesarchiv/Wikimedia Commons.

Hitlers personaleafgørelser angående bl.a. Ribbentrop og Göring, som han betragtede som inkompetente,¹⁷ og i forbindelse med det mislykkede attentat mod Hitler d. 20. juli 1944 synes han først måske noget tøvende, men i sidste instans loyal som Hitlers røst og som den, der overtalte Otto-Ernst Remer, der kom for at anholde ham, til at slå kupforsøget ned.

Men trods kritik svigtede Goebbels ikke Hitler, han forblev ved hans side og i rollen som hans talerør, og næsten symbolsk for hans grænseløse loyalitet flyttede han og familien i april 1945 ind i førerbunkeren ved rigskancelliet for at være ved Hitlers side til den bitre ende. Men ikke længe: Efter Hitlers selvmord d. 30. april og hans egen overtagelse af rigskanslerposten – hvorefter han for-gæves søgte at få aftalt en våbenstilstand med Den røde Hær – lod han og Magda deres seks børn forgive og begik derefter selvmord. Livet var ikke mere værd at leve i den verden, der fulgte efter Hitler og nationalsocialismen, som Magda havde skrevet til sin søn Harald.¹⁸

Afslutning

Goebbels mente selv som politisk person at have en historisk opgave. Til det sidste var han bevidst om sin egen og nazismens historiske rolle – således skal han have udtrykt sig på følgende måde ved det sidste møde med sine medarbejdere i propagandaministeriet i april 1945:

“Mine herrer, om hundrede år vil de vise en anden fin farvefilm [altså i stil med filmen *Kolberg*, der lige var blevet færdig], der beskriver de frygtelige dage, som vi nu gennemlever. Ønsker I ikke at spille en rolle i denne film og blive bragt tilbage til livet om hundrede år? Enhver har nu en chance for at vælge den rolle, han ønsker at spille i den film [...] Hold nu ud, således

Noter

Forfatteren har tidligere skrevet bl.a. en *Hitler-biografi* (1992), *Fascination og forbrydelse. Tysklands historie 1933-1945* (1992), *Hitlers modstandere. Det andet Tyskland 1933-1945* (1996), *Vejen til Auschwitz. Det nazistiske Tysklands mord på Europas jøder* (2000), *Hovedstad Berlin 1871-2000. Magt, arkitektur og erindring* (2000) og *Nazismens epoke. Førerstat, Volksgemeinschaft og racekrig* (2003) samt andre værker om efterkrigstidens tyske historie og dansk-tyske relationer.

- 1 Karl Christian Lammers: *Goebbels. Hitlers spindoktor*. 2008. 2. udg. 2010.
- 2 Blandt de vigtigste biografier kan nævnes: Helmut Heiber: *Joseph Goebbels*. Berlin 1962, Ralf Georg Reuth: *Goebbels. Eine Biographie*. München 1990, Toby Thacker: *Joseph Goebbels. Life and Death*. Houndmills 2009, og senest Peter Longgerich: *Goebbels. Biographie*. Berlin 2010.
- 3 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. Teil I: *Aufzeichnungen 1923-1941*, og Teil II: *Diktate 1941-1945*. Udg. af Elke Fröhlich. München 1994-1998.
- 4 Således Frank Bajohr & Dieter Pohl: *Massenmord und schlechtes Gewissen. Die*

at publikum om hundrede år ikke hujer og pifter, når I viser Jer på lærredet”.¹⁹

Alligevel mente han sig forrådt af historiens muse Clio, da det i vinteren 1945 viste sig ikke at gå nazisternes vej i krigen: “Jeg tror urokkeligt på, at vores sag til sidst vil vinde. Men hvis det ikke bliver tilfældet, så vil historiens gudinde [dvs. Clio] kun have været en skøge for penge og en fej tilbøder af mængden, og det vil vise sig, at historien ikke har nogen højere moral, og at den verden, som den lader fremgå af denne krigs lidelser, ikke vil have nogen dybere eksistensberettigelse.”²⁰

Deri tog Goebbels heldigvis fejl: Tyskland overlevede, men nazismens historie sluttede med Hitlers og hans egen død.

deutsche Bevölkerung, die NS-Führung und der Holocaust. München 2006, s. 34f.

- 5 Cit. efter Lammers 2008, s. 9.
- 6 Titel anvendt af NSDAP om regionale partiledere.
- 7 Cit. efter Lammers 2008, s. 39.
- 8 Begrebet er uoversætteligt. Det har rødder i romantikkens ideer om tysk folkekarakter og race, men betegner i 1920'erne en radikal, ofte antisemitisk tysk nationalisme.
- 9 Cit. efter Lammers 2008, s. 11.
- 10 Cit. efter Lammers 2008, s. 82.
- 11 Cit. efter Lammers 2008, s. 74.
- 12 Nazipartiets vagttropper, SA, som blev sat ind mod politiske modstanderes møder m.v.
- 13 Cit. efter Lammers 2008, s. 169.
- 14 Alle valgtal er fra Erich Matthias/Rudolf Morsey: *Das Ende der Parteien 1933*. Düsseldorf 1960.
- 15 Således Michael Wildt: *Volksgemeinschaft. Neuere Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*. Frankfurt/M. 2009.
- 16 Cit. efter Lammers 2008, s. 540f.
- 17 Cit. efter Lammers 2008, s. 517.
- 18 Cit. efter Lammers 2008, s. 546.
- 19 Cit. efter Lammers 2008, s. 550.
- 20 Cit. efter Lammers 2008, s. 10.